

op het effect van de verambtelijking en juridisering van het Hof op de toepassing van het materiële recht. Is er in de toepassing van het Romeins recht en het gewoonterecht een verschuiving te constateren? Het boek laat zich goed lezen in combinatie met de dissertatie van M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum, 2000).

Mw. Le Bailly heeft een belangwekkend en goed leesbaar boek geschreven, dat onze kennis over het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland verrijkt.

A. G. Bosch

1 De auteur stelt op pagina 303 van de handelseditie van haar proefschrift dat de database raadpleegbaar is op het internet op www.verloren.nl/downloads en vanaf 2002 op www.hetnationaalarchief.nl (moet zijn: www.nationaalarchief.nl). Dat gelukte mij niet. Uitgeverij Verloren berichtte mij, in juni 2002, dat de database zo spoedig mogelijk raadpleegbaar zal zijn. Het is nog niet duidelijk of en wanneer de database op de website van het Nationaal Archief te raadplegen zal zijn.

I. M. Veldman, *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670): A century of print production* (Studies in prints and printmaking III; Rotterdam: Sound and vision publishers, 2001, 505 blz., ISBN 90 75607 57 1); *Idem, Profit and pleasure. Print books by Crispijn de Passe* (Studies in prints and printmaking IV; Rotterdam: Sound and vision publishers, 2001, 421 blz., ISBN 90 75607 58 x).

Kunsthistorisch onderzoek naar de productie, functie en verspreiding van zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandse grafiek heeft de laatste jaren een aantal belangrijke publicaties opgeleverd die onze kennis over dit medium aanzienlijk hebben vergroot. Zo verschenen er studies over twee belangrijke graveurs/prentenuitgevers: Hendrick Hondius in Den Haag (Nadine Orenstein 1996) en Philips Galle in Haarlem en Antwerpen (Manfred Sellink 1997). Jan van der Stock schreef een boek over de omvangrijke productie en consumptie van Antwerpse grafiek tot 1585 (*Printing images in Antwerp*, 1998). Iconografisch onderzoek werd verricht naar Nederlandse genreprenten in de periode 1550-1700 (*Spiegel van alledag*, Eddy de Jongh en Ger Luijten 1997) en naar zestiende- en zeventiende-eeuwse prenten met episodische uit het Oude Testament (*De schrift verbeeld*, Peter van der Coelen 1998).

Aan dit rijtje kunnen nu de waardevolle studies *Crispijn de Passe and his progeny* en *Profit and pleasure* worden toegevoegd, geschreven door Ilja Veldman, hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Vrije Universiteit. Het eerste boek biedt een chronologisch overzicht van het leven en werk van de prentenontwerper, graveur en uitgever Crispijn de Passe en van zijn kinderen Crispijn de Jongere, Simon, Willem en Magdalena de Passe. De prentenproductie van de familie De Passe is indrukwekkend: in de periode 1564-1670 vervaardigden Crispijn de Passe en zijn kinderen gezamenlijk meer dan 14.000 prenten met uiteenlopende thema's. Deze waren niet alleen bestemd voor de Nederlandse markt, maar werden via contacten met buitenlandse boek- en prentenhandelaren internationaal — met name in Frankrijk en Engeland — op de markt gebracht. Naast 'losse' prenten produceerde de familie circa 50 prentenboeken of geïl-

lustreerde werken. Een aantal van deze boeken, gemaakt door Crispijn de Passe de Oude, staat centraal in Veldmans studie *Profit and pleasure*. Dit tweede boek is als zelfstandige publicatie bedoeld — en functioneert ook uitstekend als zodanig — maar kan evengoed als vervolg op *Crispijn de Passe and his progeny* beschouwd worden.

Crispijn de Passe (1564-1637) begon zijn carrière als graveur in Antwerpen, waar hij samenwerkte met vooraanstaande prentontwerpers en -uitgevers. In 1589 vestigde hij zich in Keulen, nadat hij als doopsgezind man Antwerpen om geloofsredenen had moeten verlaten. Daar begon hij een prentenuitgeverij, waar hij vooral de door hemzelf ontworpen en gegraveerde prenten uitgaf, variërend van portretten van vorsten, geleerden en notabelen, tot bijbelse en klassieke verhalen en exempla, heiligenvoorstellingen en religieuze en morele allegorieën. De Passe was niet alleen een bekwaam tekenaar en graveur maar ook een slim zakenman — zijn uitgeverij groeide uit tot een bloeiend bedrijf met internationale betrekkingen. Hij was cultureel onderlegd en had een brede interesse. Hij onderhield contacten met boek- en prentenhandelaren, kunstenaars en humanistisch geschoolde geleerden. Bevriende neo-Latijnse dichters leverden de Latijnse teksten die De Passe onder zijn voorstellingen graveerde. Zijn prenten zijn veelal voorzien van dedicaties aan Europese vorsten, geleerden, collega-kunstenaars en andere prominente personen.

In juli 1611 werd Crispijn opnieuw tot emigratie gedwongen. Nadat het Keulse stadsbestuur alle doopsgezinden vier dagen de tijd gaf de stad te verlaten, nam hij met zijn gezin, zijn koperplaten en prentenontwerpen, de wijk naar Utrecht. Daar kwam zijn prentbedrijf opnieuw tot bloei en begonnen ook de kinderen hun aandeel te leveren. Magdalena bleef tot haar huwelijk in 1634 bij haar vader werken. Zij oogstte grote roem met haar eigen specialismen, zoals het graveren van landschappen en het bedrukken van satijnen slaapmutsen, die door welgestelde heren in huis of bed gedragen werden. De drie zonen zwermden na enige tijd uit. Simon verbleef vanaf 1616 in Londen en werkte later, tot aan zijn dood in 1647, aan het hof van de Deense koning Christiaan IV. In 1621 vertrok ook Willem naar Londen, waar hij in 1636/1637 overleed. Crispijn de Jongere werkte gedurende elf jaar in Parijs, waar hij tekenles gaf aan aristocratische jongens, maar keerde in 1630 naar het bedrijf van zijn vader terug.

Hoewel de kinderen naam maakten als zelfstandig tekenaars en graveurs, bleef vader Crispijn de spil van het familiebedrijf. Hij gaf prenten van zijn kinderen uit, onderhield belangrijke handelscontacten en had alle koperplaten (het grootste kapitaal van de uitgeverij) in zijn bezit. Ook financierde hij grote projecten van Crispijn de Jongere, zoals de uitgave van het ambitieuze *Maneige Royal* (1623) — een boek met 63 gravures over de kunst van het paardrijden, bestemd voor de Franse markt — en van *Le miroir des courtisannes* (1630), een zeer populair prentenboek met 40 portretten van dames van lichte zeden.

Omdat Crispijn de Passe de Jongere een hoge leeftijd bereikte — hij overleed in 1670 op 77-jarige leeftijd — is hij van de kinderen De Passe het meest productief geweest. Na de dood van zijn vader verruilde hij Utrecht voor Amsterdam, waar hij zich onder meer specialiseerde in het maken en uitgeven van propagandistische nieuws- of historieprenten: grote gravures voorzien van uitvoerige gedrukte teksten die commentaar geven op actuele politieke gebeurtenissen. Gelukkig besteedt Veldman uitvoerig aandacht aan deze prenten, want ze zijn iconografisch zeer interessant en ten onrechte nooit eerder bestudeerd. Als gevolg van mentale en financiële problemen, zoals voortdurende onenigheid met zijn zwager over de verdeling van de erfenis, ging het met de carrière van Crispijn de Jongere echter geleidelijk bergafwaarts, zowel artistiek als commercieel. De nekslag kwam in 1666, toen hij vanwege het op de markt brengen van orangistische propagandaprenten werd gearresteerd en tot verbanning veroordeeld.

In *Crispijn de Passe and his progeny* vertelt Veldman het boeiende verhaal van de opkomst en ondergang van het prentenimperium van de familie De Passe. Centraal staan de activiteiten van Crispijn de Oudere als zakenman en zijn contacten met prentontwerpers, geleerden, dichters, drukkers en handelaren. Naast biografische gegevens, vergaard tijdens jarenlang archiefonderzoek, is er in dit boek volop aandacht voor de inhoud en de functie van de prenten, tegen de achtergrond van sociale, religieuze en politieke omstandigheden in een periode van ruim honderd jaar.

Wie zich nog verder wil overtuigen van de inventiviteit en productiviteit van Crispijn de Passe, kan *Profit and pleasure* ter hand nemen. Dit boek is gewijd aan tien prentenseries die De Passe in Keulen en Utrecht op de markt bracht. De thema's variëren van de vreugden en gevaren van de liefde en de verbeelding van het studentenleven, tot illustraties van het bijbelboek Genesis en van klassieke teksten als Ovidius' *Metamorphosen*. Een deel van deze prentenreeksen verkocht De Passe ongebonden, zodat de koper ze zelf tot prentenboek kon laten inbinden, eventueel samen met andere prentenseries. Een ander deel bracht hij op de markt als 'echte' boeken, waarin de gravures werden gecombineerd met de door de Arnhemse boekdrukker Jan Janszoon gedrukte gedichten.

Zeer waardevol is dat in *Profit and pleasure* alle besproken prentenseries volledig zijn afgebeeld. Daarbij reconstrueerde Veldman de juiste volgorde van de prenten binnen de series, iets wat tot op heden vaak onduidelijk was omdat veel van de gebonden prentenseries later ontbonden en opnieuw gerangschikt zijn. Dit boek biedt dus een schat aan beeldmateriaal, temeer door de omvang van sommige prentenreeksen — zo werd Ovidius' *Metamorphosen* geïllustreerd met maar liefst 134 gravures!

Waardevol is bovendien dat alle Latijnse prentenonderschriften, commentaren op titelbladen en voorwoorden door de classica Clara Klein van een vertaling voorzien zijn. Dit geeft de lezer de mogelijkheid woord en beeld met elkaar te vergelijken en te ontdekken welk commentaar of morele les door middel van een onderschrift aan een voorstelling werd toegevoegd. De teksten zijn ook interessant omdat ze inzicht verschaffen in wat De Passe met zijn prentenseries nastreefde. Uit Veldmans onderzoek naar de titelbladen en voorwoorden blijkt, dat zijn doel steeds opnieuw het combineren van het aangename met het nuttige was: een aantrekkelijke voorstelling werd voorzien van een morele les in het onderschrift. Deze combinatie van vermaak en instructie ontleende De Passe aan Horatius, die in zijn *Ars Poetica* stelde dat wie het nut met het plezier verbindt, ieders stem wint (r. 343-44: 'Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci'). Zo stelt De Passe in het voorwoord van zijn *Academia* (1612) — de prentenserie over het studentenleven die het onderwijs maar ook de vermakelijke en zinneprikkende vrijetijdsbestedingen van studenten toont — dat de prentenserie bedoeld is om aankomende studenten te vermanen tot een deugdzaam leven. Ook in het voorwoord bij Ovidius' *Metamorphosen* stelt hij dat hij de amoureuze escapades van de klassieke goden zeker niet in beeld bracht om zijn jeugdige publiek op verkeerde gedachten te brengen, maar juist om jongeren te waarschuwen voor de valkuilen van de liefde. De Passe's prentenseries hadden dus een dubbele functie: ze boden een leerzame les in een aantrekkelijke verpakking, tot lering en vermaak.

In deze twee kloeke boekwerken heeft Ilja Veldman het leven en werk, de sociale en commerciële netwerken en de artistieke aspiraties van Crispijn de Passe en zijn kinderen grondig in kaart gebracht. Daarmee is in een grote leemte voorzien, want de familie De Passe moest het tot op heden stellen met een oeuvre-catalogus uit 1881 en met een onvolledige opsomming van haar prentproductie in de zogenaamde Hollsteinreeks. Beide boeken zijn helder van opbouw, mooi geïllustreerd en vlot geschreven. Ze zullen ongetwijfeld een bron van kennis vormen

voor menig kunst- en cultuurhistoricus en verder onderzoek naar de zestiende en zeventiende-eeuwse Nederlandse prentkunst inspireren.

Yvonne Bleyerveld

M. Bulut, *Ottoman-Dutch economic relations in the early modern period, 1571-1699* (Dissertatie Utrecht 2000, N.W. Posthumus Reeks XI; Hilversum: Verloren, 2001, 240 blz., €23,-, ISBN 90 6550 655 1).

Dat de economische betrekkingen van de Republiek met het Ottomaanse rijk een achtergebleven gebied van historisch onderzoek in Nederland zijn, wordt reeds duidelijk uit het doornemen van de literatuurlijst van dit boek. Natuurlijk vindt dit voor een deel zijn verklaring ook in het feit, dat Nederlandse historici graag in het Engels publiceren. Maar dat onder de bijna vierhonderd en vijftig vermelde titels er nog geen twintig Nederlandstalig zijn (en dan bovendien maar zeer ten dele een directe relatie met het onderwerp hebben), zegt veel over de achterstand in het Nederlandse onderzoek over dit onderwerp. De taalbarrière zal daar in belangrijke mate debet aan zijn. De winst van de onderhavige studie kon dan ook in de eerste plaats behaald worden doordat de auteur, die te Utrecht op dit onderwerp promoveerde, van Turkse komaf is. Van de resultaten van Turks historisch onderzoek werd uitvoerig gebruik gemaakt. Bovendien kon de auteur zowel Nederlands als Turks archiefmateriaal in zijn onderzoek werken. Dit alles is natuurlijk pure winst.

Bij het componeren van zijn boek heeft de schrijver er duidelijk rekening mee willen houden, dat een groot deel van de lezers/gebruikers van de economische en sociale verhoudingen in hetzij het Ottomaanse rijk, hetzij onze Republiek, of zelfs wel in beide niet goed op de hoogte zal zijn. Het eerste deel van het boek (tevens de kleine helft van de tekst) wil daarom deze structuren beschrijven in het Ottomaanse rijk (hoofdstuk 2) en in de Republiek (hoofdstuk 3) ten tijde van de onderzoeksperiode. Het tweede deel beschrijft vervolgens de economische betrekkingen tussen beide. Dit is gevat in het lied van opkomst (hoofdstuk 4), bloei (hoofdstuk 5) en verval (hoofdstuk 6). In hoofdstuk 7 worden dan — en vaak voor het eerst — de grote lijnen getrokken.

Lezing van hoofdstuk 2 maakt duidelijk dat het Ottomaanse rijk van de zestiende en zeventiende eeuw een buitengewoon interessant en in onze ogen curieus werkend geheel is geweest. Het heeft duidelijk trekken vertoond van wat wij in de twintigste eeuw een geleide economie naar Oost-Europees model zijn gaan noemen. Het rijk was in zijn totaliteit natuurlijk in hoge mate zelfvoorzienend. Alleen voor bepaalde producten was bij gelegenheden (bij voorbeeld graan in jaren van misoogst) of structureel (edele metalen, Aziatische specerijen en textilia) behoefte aan importen. Uitvoer werd alleen wenselijk geacht wanneer het om overschotten ging, nadat de binnenlandse vraag was veilig gesteld. Een beschermende prijspolitiek richting de consument en een voldoende aanvoer van grondstoffen tegen prijzen waarvoor de producent zijn werk kon doen, waren hoofddoel van het economisch beleid. De bij ons bekende broodzetting was daar maar een heel flauwe afschaduwning van. Een hoogontwikkeld administratief en bestuurlijk apparaat met een groot aantal ambtenaren en dienaren waren daartoe aanwezig. Desondanks kon het bij de uitgestrektheid van het rijk niet anders dan dat veel aan regionale en lokale uitwerking moest worden overgelaten. In bepaalde zaken bestond het centrale gezag nauwelijks meer dan nominaal. Het blijvende gevaar van de Barbarijse zeeroverij